

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplan-indeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedenbouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.

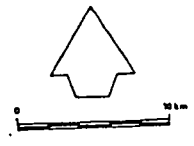
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE GENDT

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
1. <u>INLEIDING</u>	3
2. <u>BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK</u>	5
3. <u>INFRASTRUCTUUR</u>	7
4. <u>NEDERZETTINGSSTRUCTUUR</u>	9
4.1. Algemeen	
4.2. Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	
4.3. Stedebouwkundige structuur: - Gendt - Verspreide bebouwing	
4.4. Ontwikkelingen na 1940	
4.5. Karakterisering geïnteriseerde bebouwing	
4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Gendt 1850-1940	
4.7. Bijzondere gebieden	
<u>GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR</u>	16

1. INLEIDING

De gemeente Gendt maakt deel uit van het inventarisatiegebied Midden-Gelderland en heeft een oppervlakte van 1.496 hectare. In 1815 werd Hulhuizen toegevoegd aan de gemeente Gendt. De gemeente Gendt bestaat uit de gelijknamige kern, alsmede de gehuchten Kommerdijk, Flieren en Hulhuizen. De noordgrens van de gemeente Gendt wordt voor een deel bepaald door de Linge. De zuidgrens wordt bepaald door de Waal. De buurgemeenten van de gemeente Gendt zijn Bommel in het westen, noorden en oosten, Ubbergen en Millingen aan de Rijn in het zuiden en oosten (zie afbeelding 1). De geschiedenis van Gendt, dat is gelegen in een bocht van de Waal, wordt beheerst door het proces van voortdurende meandering van deze rivier.

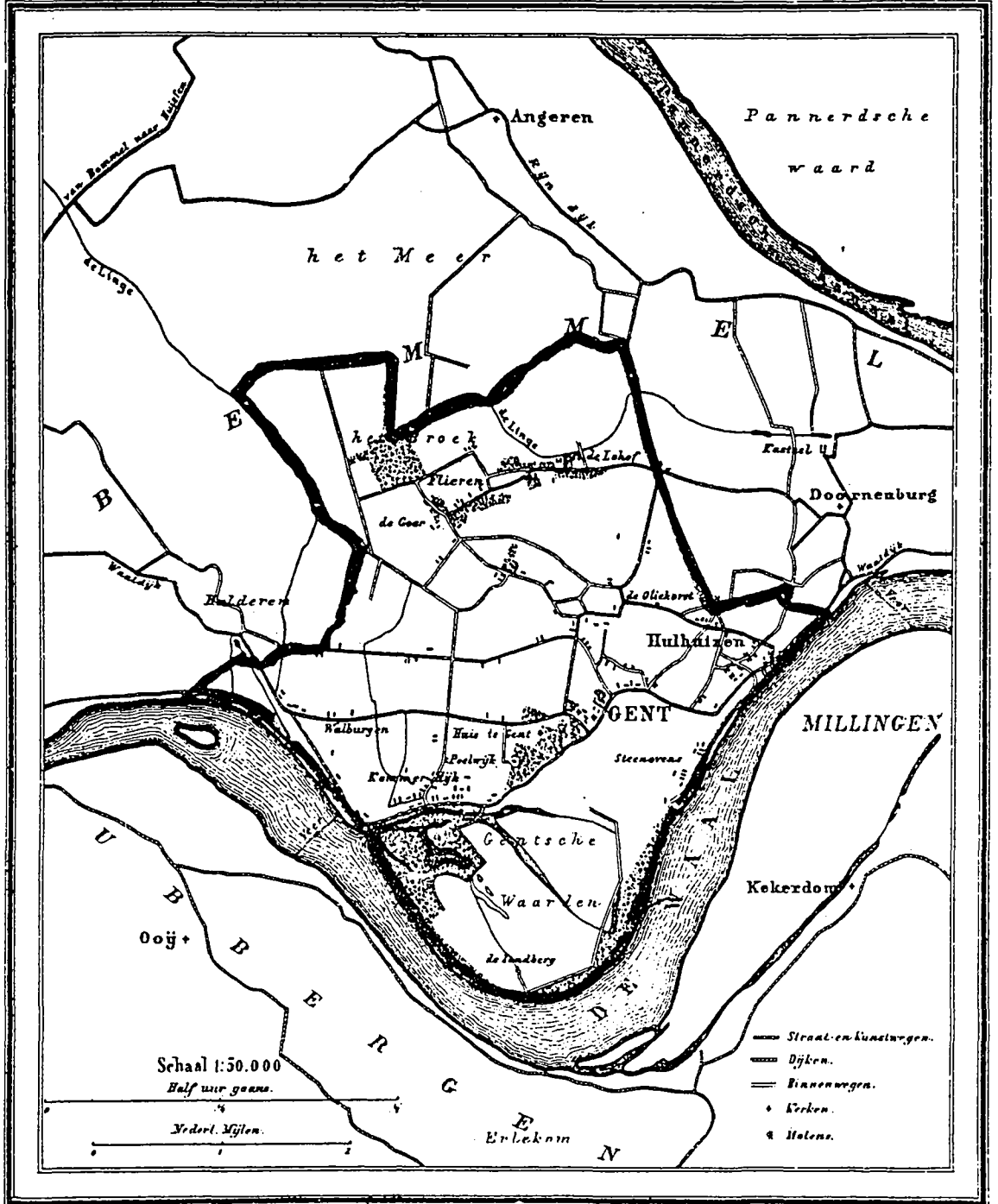
De baksteenindustrie heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van Gendt. Gendt behoort tot de Gelderse gemeenten die kunnen bogen op een lange en spectaculaire traditie op het gebied van de baksteenfabricage. Tussen 1850 en 1940 verdubbelde het bevolkingsaantal.

Op 1 januari 1989 telde de gemeente Gendt 6.941 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Gendt omstreeks 1865

PROVINCIE GELDERLAND.

GEMEENTE GENT.

1865.

1267 Bunders. 2025 Inwoners.

Uitgave van Hugo Sturingar te Leeuwarden

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

De bodemgesteldheid, het grondgebruik en de ontwikkeling van nederzettingen in de gemeente Gendt zijn in belangrijke mate bepaald door het meanderen van de Waal.

De Rijn en de Waal stromen al meer dan 10.000 jaar door het laagland van de Betuwe. Aanvankelijk waren de stroompatronen verwilderd en zonder duidelijke bedding. Later trad een proces van meandering in. Aan de oevers werden zanden afgezet, zodat verspreid over de riviervlakte een stelsel van lage ruggen werd opgebouwd. Vanaf ongeveer 7000 v. Chr. werd - naast zand - ook klei afgezet in die gedeelten van de riviervlakte waarin de waterafvoer stagneerde.

Omstreeks 900 v. Chr. begon zich in de Betuwe een aantal langgerekte ruggen te vormen, omgeven door drassige laagten en geulen: het oeverwal- en komgrondenstelsel ontwikkelde zich. Door verhoogde waterafvoer - en doordat er meer door de rivieren opgeworpen ruggen in het stroomgebied waren gevormd - vond in verhoogde mate het meanderingproces plaats. Geleidelijk aan is de Waal in dit gedeelte van de Over-Betuwe in westelijke richting gaan stromen, waarbij stroomruggen werden afgezet. Na een periode van betrekkelijk geringe rivieractiviteit begon de Waal in de 12e eeuw opnieuw te meanderen. De in de 13e eeuw aangelegde Waaldijk geeft de toenmalige rivierloop aan. Na de 13e eeuw is het grondgebied van Gendt verschillende keren overstroomd. Daarbij zijn overslaggronden gevormd, met name bij Kommerdijk. Tevens heeft het zich na overstroming over de oeverwal terugtrekkende water overloopgeulen gevormd. Delen van de overloopgeulen zijn eeuwenlang als veedrift gebruikt.

De meandering van de Waal nam in de 14e en 15e eeuw grote vormen aan. De rivier stroomde toen tussen Wercheren en Leuth. In de 16e en 17e eeuw doorsneed de Waal de bocht bij Erlecom, zodat de dijk tussen Gendt en Haalderen bij Kommerdijk aangelegd moest worden. De dijk bij Hulhuizen geeft de Waalbedijking omstreeks 1700 aan. Na de 18e eeuw heeft de Waal zich bij Kommerdijk in zuidwaartse richting verplaatst, waarna ook hier uiterwaarden gevormd zijn. De uiterwaarden, waaraan de gemeente Gendt rijk is, zijn tussen de 15e en 18e eeuw gevormd (zie afbeelding 2).

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op stroomruggen, overslaggronden en uiterwaarden. De stroomruggen en overslaggronden in de gemeente Gendt zijn voor akkerbouw geschikt. Onder invloed van een toenemende bevolkingsdruk zijn de stroomruggen steeds meer als akkerland in gebruik genomen.

Op de akkers werd tarwe, aardappelen en tabak geteeld. Na de agrarische crisis in het laatste kwart van de 19e eeuw is het bouwlandareaal sterk afgenomen, ten gunste van grasland en - op de overslaggronden - boomgaarden. De hout- en hooiwinning en het weiden vond plaats in de uiterwaarden. De kleiwinning heeft plaatsgevonden in de uiterwaarden.

De blokvormige verkaveling van de bouwlandcomplexen duidt hier op het ruime beschikbare areaal bouwland, dat voor een groot deel gepacht werd van grootgrondbezitters. De verkavelingsrichting wijst op een fasegewijze ontginning. De afwatering van het gebied in noordelijke richting wordt verzorgd door de Linge, die het Pannerdens Kanaal verbindt met het Amsterdam-Rijnkanaal.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Gendt

oude cultuurgrond	stroomruggrond	uiterwaard
overslaggrond	stroomruggrond en overslaggrond op komgrond	
oude stroombedding	stroomruggrond op komgrond	

Van oudsher vestigde de bevolking in het rivierengebied zich op de natuurlijk gevormde hoogten: oeverwallen, stuifzandopduikingen, rivierduinen en stroomruggen. De gemeente Gendt ligt grotendeels op oeverwallen en stroomruggen. In periode van verhoogde rivieractiviteit hebben de bewoners de natuurlijke ruggen opgehoogd. Op deze wijze zijn de oude cultuurgronden bij Flieren, De Geer, Poelwijk, Kapel, Hulhuizen, Walburgen en Galgendaal ontstaan. Gendt is aan de zuidrand van de stroomrug gelegen.

3. INFRASTRUCTUUR

Het wegenstelsel in de gemeente Gendt wordt bepaald door een stelsel van dichtgeslibde meanders en overloopgeulen. Als hoofdverbindingen gelden in het midden van de 19e eeuw de Galgendaal/Nijmeegse Straat, de Dorpsstraat (tussen Gendt en Kapel), die via de Kapelstraat aansluit op de Angerensestraat naar Huissen en de verbinding met Arnhem via de Zandvoort.

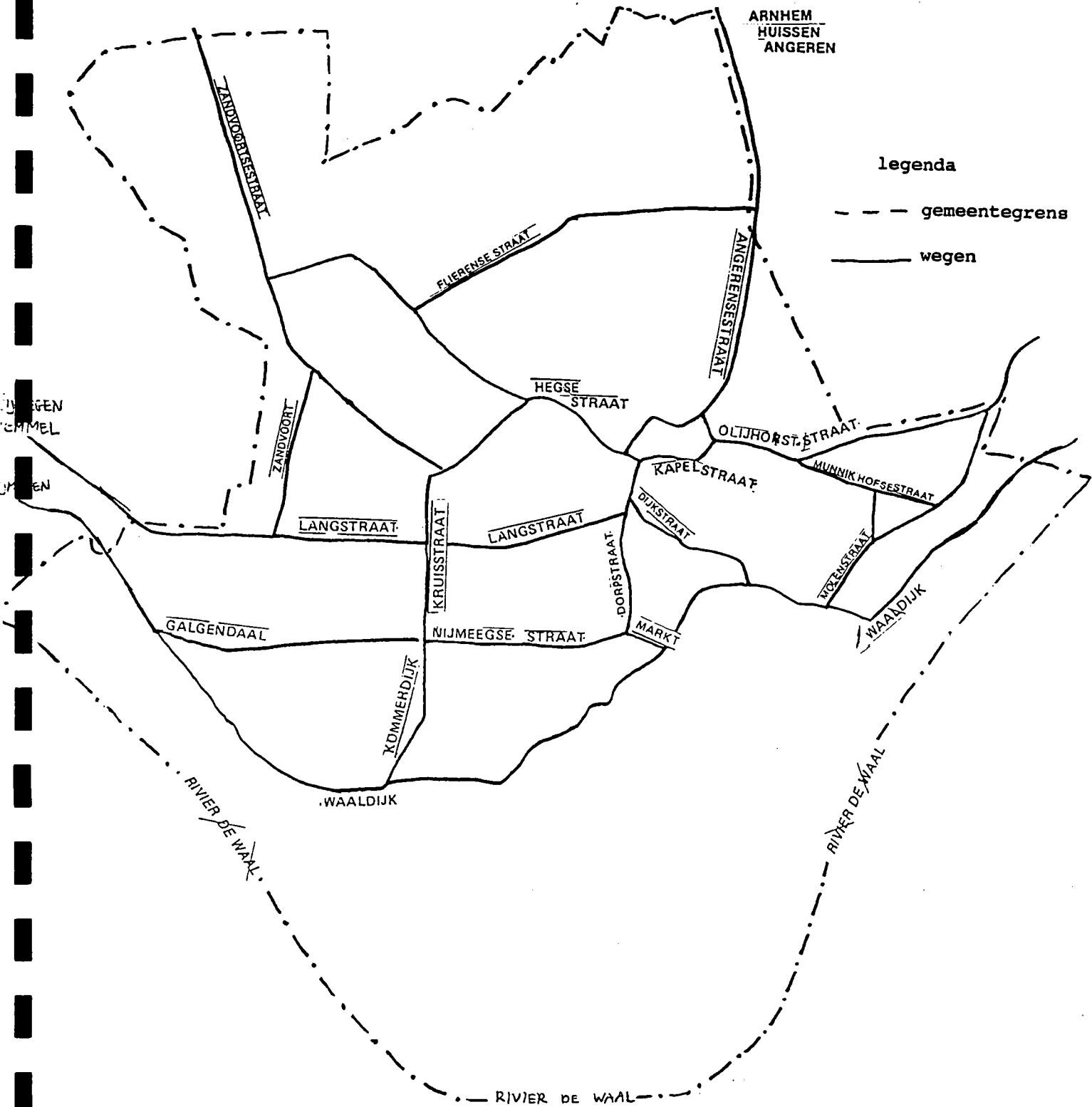
De Galgendaal/Nijmeegse Straat volgt een meandervormig patroon. De weg naar Angeren via de Dorpsstraat en de Angerensestraat voert door het komgrondengebied in het noorden van de gemeente. De verbinding met Arnhem via de Zandvoortsestraat voert eveneens door het drassige komgrondengebied waarin de Linge stroomt. De Flierensestraat/Zandvoortse-/Molenstraat volgt de kromming van een dichtgeslibde meander. Hetzelfde meandervormige patroon wordt gevolgd door de Langstraat/Kapelstraat/Olyhorststraat, resp. de Galgendaal/Nijmeegse Straat/Waaldijk (zie afbeelding 3).

Via een voetveerverbinding is Gendt met de gemeente Ubbergen verbonden geweest. Aan de Waal bevinden zich diverse loskaden (steenfabrieken).

Tussen 1908 en 1936 reed een stoomtram tussen Doornenburg (gemeente Bemmel) en Lent/Elst (gemeente Elst) via de Langstraat te Gendt.

Na 1920 vond aansluiting plaats op het provinciale elektriciteitsnet van de P.G.E.M.

Afbeelding 3
Belangrijkste wegen gemeente Gendt omstreeks 1940

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

In 793 na Chr. is voor het eerst sprake van Gannita, dat bestond uit een aantal grote hoeven met omliggende bebouwing op verhoogde woonplaatsen. De meandering van de Waal tussen de 11e en 13e eeuw bracht de nederzetting in direct contact met de rivier. Men is dan volop bezit met de aanleg van de Waaldijk tussen het in 1252 vermelde Hulhuizen en het voormalige slot Poelwijk. Kommerdijk - dat in de 16e eeuw reeds bekend is - en Hulhuizen zijn verschillende keren overspoeld geweest door de Waal.

In 1233 kreeg Gendt stadsrechten. In de 13e eeuw werd Gendt in het Hanze-verbond opgenomen. als gevolg van meandering van de Waal kwam Gendt verder van de rivier af te liggen. De betekenis van Gendt als handelsnederzetting is sindsdien sterk afgenomen.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

In het begin van de 19e eeuw was een steenfabriek in de Gendtse Waarden geregistreerd bij de Zandberg (in het meest zuidelijk gelegen deel van de gemeente Gendt). De steenfabriek in de uiterwaarden tussen Gendt en Hulhuizen groeide in de eerste helft van de 19e eeuw tot een bedrijf met ongeveer 200 werknemers. Rond 1850 telde de gemeente Gendt 3 steenbakkerijen en een pannenfabriek.

Periode 1850-1900

In 1854 boden 3 steenfabrieken werk aan zo'n 250 werknemers. In 1860 werkten zo'n 400 mensen in 6 steenfabrieken. Drie jaar later telde de gemeente Gendt 8 steenfabrieken, die tezamen aan 530 volwassenen en 200 kinderen werk boden. Het aantal steenfabrieken schommelde tot aan de eeuwwisseling tussen 5 en 8. In 1878 werkten naar schatting 900 werknemers in 8 steenfabrieken. Daarna nam de werkgelegenheid in de baksteenindustrie af. Daarmee leek aan de industriële ontwikkeling van de gemeente Gendt een vroegtijdig einde gekomen. De rietmattenfabriek en de sinds 1869 geregistreerde scheepswerf voegden enkele tientallen arbeidsplaatsen aan de Gendtse industrie toe. Ondanks de grote aantallen werknemers in de baksteenfabricage, behoorde de gemeente Gendt tot de expulsieregieden. Dit werd vertekend door het niet registreren van de seizoensarbeiders in de bevolkingsaantallen.

Periode 1900-1940

De neerwaartse tendens in de werkgelegenheid in de baksteenindustrie zette zich na de eeuwwisseling voort. In 1900 werkten zo'n 700 personen in de 5 steenfabrieken; in 1916 stonden 3 steenfabrieken geregistreerd, met tezamen zo'n 300 werknemers.

Tussen 1916 en 1928 nam de werkgelegenheid in de baksteenindustrie enigszins toe, doch tijdens de crisis in de jaren '30 werd de rol van de Gendtse baksteenindustrie gering. Op de scheepswerf en de rietmattenfabriek vonden ongeveer 100 personen werk. Aanverwante bedrijvigheid beperkte zich tot houtzagerijen en een timmerwerkplaats.

Buiten de baksteenindustrie deden zich in de gemeente Gendt geen opmerkelijke nieuwe ontwikkelingen voor tussen 1900 en 1940. De gemeente bleef een expulsiegebied, van waaruit de bevolking vooral naar Nijmegen en Arnhem vertrok. Aan het eind van deze periode werkte een groot deel van de beroepsbevolking in Nijmegen en Arnhem, of vond een bestaan in de kwijnende baksteenindustrie en landbouw. Vanwege de verkoop van landgoederen konden gepachte percelen in lange-termijn-bewerking worden genomen. Enerzijds bood dat meer zekerheid voor de pachter, anderzijds leidde het tot versnippering en verkeutering. De trage ontwikkeling van de bevolkingsgroei - met name van de in de landbouw werkzame bevolking - impliceerde het gebrek aan werk buiten de landbouw (zie afbeelding 4).

Afbeelding 4

Bevolkingsontwikkeling gemeente Gendt 1850-1940
(indexcijfers: 1851, 1.923 inwoners = 100)

4.3. Stedebouwkundige structuur

Gendt

In Gendt werden omstreeks 1850 de sterkste bewoningsconcentraties aangetroffen langs de Waaldijk en de voormalige overloopgeulen Dijkstraat/Dries en Markt (gebied rond N.H. kerk en gemeentetoren). Tussen de Dorpsstraat en de Kommerdijk bevonden zich landgoederen van Huis te Gendt en Poelwijk. Als gevolg hiervan waren de Dorpsstraat en de Nijmeegse Straat tot het begin van deze eeuw nog slechts spaarzaam bebouwd.

Gendt bestond omstreeks 1900 uit 2 aaneengegroeide gedeelten: Gendt en Kapel. Gendt leek op een vierkant, dat volgebouwd is tussen de Waaldijk, Markt, Dorpsstraat en Nieuwstraat. De uitbreiding van de nederzettingsstructuur beperkte zich tot de naar Kapel lopende Dorpsstraat. De bewoningstoename van Kapel beperkte zich tot verdichting van de reeds bestaande lineaire bebouwingsconcentraties aan de Woerdsestraat, Kapelstraat en Dijkstraat. Lineaire bewoningsconcentraties ontwikkelden zich ook langs de Nijmeegse Straat, Angerensestraat, Dries en Waaldijk. Van verspreide bebouwing was vooral sprake aan de Galgendaal/Nijmeegse Straat, de Langstraat, de Angerensestraat en de Hegsestraat.

Verspreide bebouwing

De bevolking concentreerde zich in de gehuchten Flieren, Kommerdijk en Hulhuizen en nauwelijks daarbuiten.

In Flieren bevond zich een concentratie van bebouwing tussen de Geer en Loohof, die zich rond de eeuwwisseling verdichtte, resp. uitbreidde. In Hulhuizen vond rond de eeuwwisseling een lineaire ontwikkeling plaats langs de Molenweg, Munnikhofsestraat en Olyhorststraat. In Kommerdijk vond rond de eeuwwisseling een lineaire ontwikkeling plaats langs de voormalige overloopgeul Kommerdijk, Kruisstraat.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd grote schade toegebracht aan de gemeente Gendt. Veel van de vooroorlogse bebouwing werd verwoest. Wederopbouw is geconcentreerd toegepast in Dries. Nadien heeft nieuwbouw vooral plaatsgevonden tussen de Kruisstraat en de Dijkstraat. Aan de Langstraat en Zandvoortsestraat bevindt zich eveneens veel nieuwbouw.

De Langstraat, Dorpsstraat en Angerensestraat zijn de voornaamste doorgaande routes.

In het westen van de gemeente aan de Langstraat is een industriegebiedje tot ontwikkeling gekomen.

4.5. Karakterisering van de geïnteriseerde bebouwing

Wonen

In de gemeente Gendt wordt uit de periode 1850-1940 weinig karakteristieke bebouwing aangetroffen in de categorie wonen. Wel karakteristiek zijn de huizen van vlak na de Tweede Wereldoorlog. Deze vertonen bijna alle invloeden van de Delftse School.

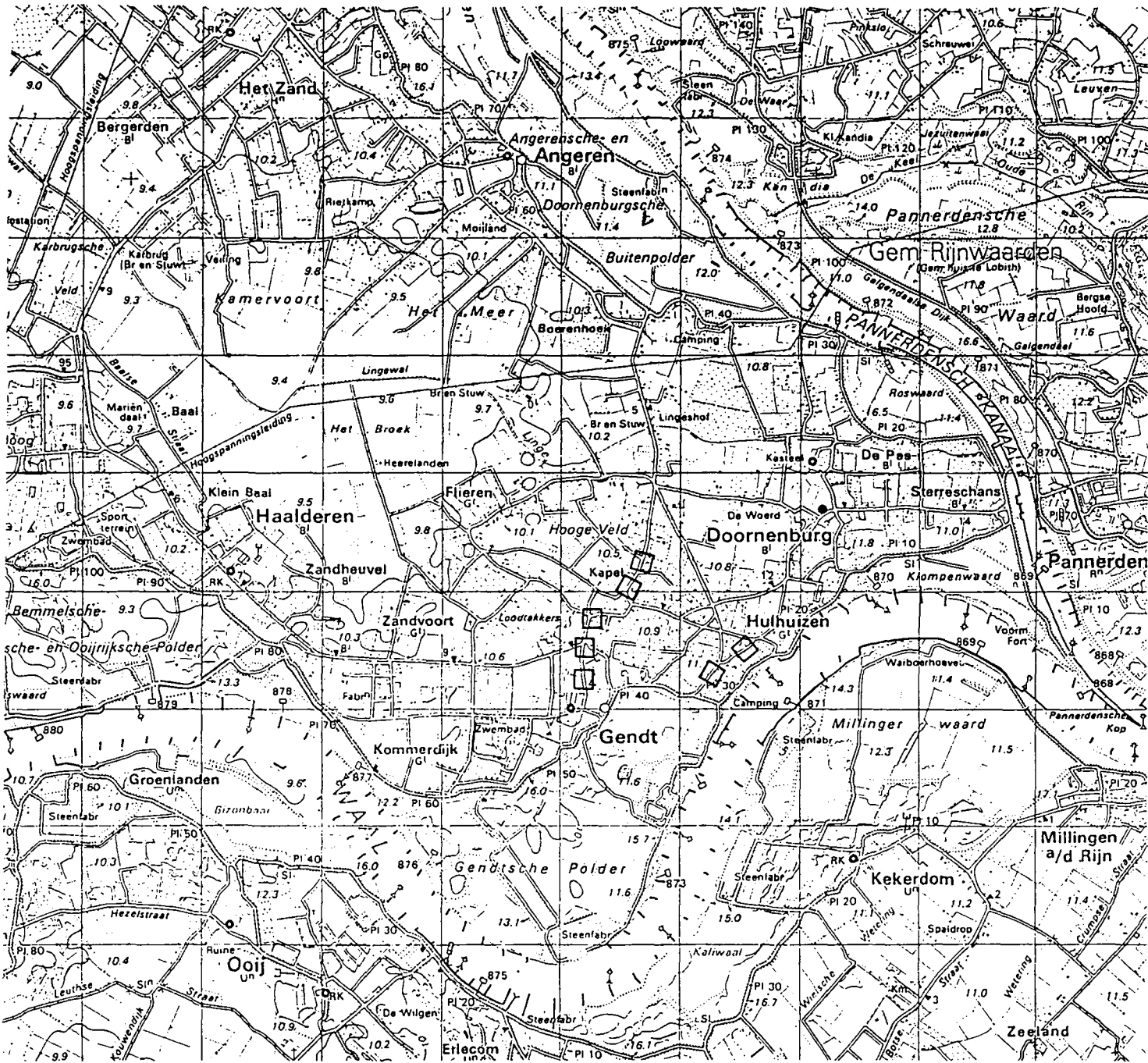
Werken

De karakteristieke bebouwing van Gendt in de categorie werken bestaat voornamelijk uit boerderijen. Deze boerderijen van het hallehuistype met langsdeel dateren uit het eerste kwart van de 20e eeuw en zijn zeer eenvoudig. Zij hebben voor het merendeel een zadeldak. De voorgevels zijn meestal van baksteen en symmetrisch ingedeeld om een portiek. De zijgevels zijn vaak gepleisterd. De ornamentering van de voorgevel bestaat uit gemetselde sierbanden en siermetselwerk om deuren en vensters.

Maatschappelijke voorzieningen

In Gendt bevindt zich een R.K. kerk gebouwd in de zogenaamde Vroege Bossche School-stijl (ca. 1950). De loggia met klokken, de nagenoeg vrijstaande vierkante toren en de aan drie 3 omsloten hof herinneren aan de vroeg-christelijke bouwkunst.

Kaart 1

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Gendt 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
-----------------	-------------------	---------------------

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen

- functie: gemengd of wonen

- niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 15) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisatie zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.

Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

In de gemeente Gendt komen geen bijzondere gebieden uit de periode 1850-1940 voor.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

- I. Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit, zoals:
 1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
 2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
 3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
 4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)
- II. Bijzondere historische betekenis, zoals:
 1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
 2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedenbouwkundig denken;
 3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)
- III. Stedenbouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:
 1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
 2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
 3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel
- IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)
- V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

- * Rijks Archief in Gelderland
- * Gemeente Gendt
- * Katholieke Universiteit Nijmegen, faculteitsbibliotheek Beleidswetenschappen
- * Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
- * Bibliotheken Provincie Gelderland

Afbeelding

- * Afbeelding 1 Gemeente Gendt omstreeks 1866
- * Afbeelding 2 Geomorfologische kaart gemeente Gendt
- * Afbeelding 3 Gemeente Gendt, belangrijkste wegen omstreeks 1940
- * Afbeelding 4 Bevolkingsontwikkeling gemeente Gendt 1850-1940
- * Kaart 1 Typologie uitbreidingen gemeente Gendt 1850-1940

Kaartmateriaal

- * Topografische kaart 1/25.000, 1/50.000, diverse jaargangen
- * Rivierkaart 1/10.000, circa 1915
- * Topografische en Militaire Kaart 1/25.000, 1850-1864
- * Kaartenboek van Gelderland 1843
- * J. Kuyper, Gemeenteatlas van Gelderland, 1868, Leeuwarden 1970

Literatuur

- * Bredie, A., *Toegang tot het verleden van de dorpen Ressen-Doornik, Bemmelen, Haalderen, Gendt, Doornenburg, Angeren, Bemmelen*, 1970
- * Egberts, H., *De bodemgesteldheid van de Betuwe*, Den Haag, 1950
- * Gorissen, F., *Stede-atlas van Nijmegen*, Brugge, 1956
- * Graswinckel, D.P.M., *Hulhuizen*, in: *Gelre 1927*
- * Hofstee, E.W., Vlam, A.W., *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvorming in Nederland*, in: *Boor en Spade*, 1952
- * Kehl, P.A.M., *Historische schetsen van eenige dorpen en kasteelen in de Over-Betuwe*, Nijmegen/Bemmelen, 1910
- * *Strukturverkenning gemeente Gendt*, 1967
- * Veen, G.A. van der (e.a.), *Gendt, strukturplan Z 3333*, Rotterdam, 1971
- * Vereniging Gelre, *Statistische beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808, Deel 3 Het Kwartier van Nijmegen*, Arnhem, 1986
- * Wolters, J., *Gendt aan de Waal; geschiedenis van een landelijk gemenebest*

Oosterbeek, 1991

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326